

CSORDÁS LÁSZLÓ

A MEGKÖZELÍTÉS NEHÉZSÉGEI:

KOVÁCS VILMOS *HOLNAP IS ÉLÜNK* CÍMŰ REGÉNYÉNEK LÉTMÓDJA
(SZÖVEGVÁLTOZATOK ÉS BEFOGADÁSTÖRTÉNETI DILEMMÁK)

(II. rész)

A KORABELI MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓ ÉS A KULTUSZÉPÍTÉS KEZDETE

Mielőtt rátérnénk a korabeli magyarországi recepció elemzésére, szükséges egy már-már közhelynek számító, de voltaképp nem kellően megalapozott vélemény felülvizsgálata. A Kovács Vilmos-befogadástörténetben igen elterjedt és máig makacsul tartja magát a hit, hogy a *Holnap is élünk* megjelenését követő magyarországi kritikai visszhang *egyértelműen pozitív* volt. „Megjelenése idején a regény kedvező kritikákat kapott” – írja Tóth István.³⁷ Ez a tendenciózus vélekedés általában egyfajta válaszként fogalmazódik meg a rendszerváltásig bizony ideológiailag terhelte, a szovjet sematikus optimizmust előíró hivatalosnak (a regionális kánont legalábbis alakítóknak) tekintett kárpátaljai értékelésekkel szemben. Az 1985-ben Ungváron kiadott, a szovjet pártos nyelvhasználatot és retorikát tükröző *Sugaras utakon* című reprezentatívnak szánt gyűjtemény utószavában például így értelmezik Kovács Vilmos regényét: „Egyetlen nagyobb lélegzetű prózai írásában, a *Holnap is élünk* című regényében egy tehetségesnek tűnő, ám kallódó, mind emberi, mind művészi sorsában mélypontra kerülő művész vergődéséről ír. [...] Kovács Vilmos nem szépíti hőse erkölcsi tartásának hiányát, erőtlenségét, tisztán látja annak kiegészítését. A művészi igazság ellenében mégis megpróbálja felmenteni hősét, valamilyen még csak nem is körvonalazott nemes tulajdonságok révén a pozitív hős szerepét próbálja ráruházni. Az író hősének erkölcsi tehetetlenségéért elsősorban a környezetét próbálja felelőssé tenni, ezáltal erősen szubjektív, torzító képet fest [*sic!* Cs. L.] Kárpátontúl társadalmának életéről, mindennapjairól a felszabadulás utáni első évtizedben. A kellő művészi motiválás nélkül megrajzolt negatív hősök tipizálási kísérlete csökkenti az egyébként olvas-

mányos és fordulatossá cselekményű regény esztétikai színvonalát és művészi hitelét”.³⁸ Az idézet utolsó mondatának esztétikai szempontokat előtérbe helyező értékelésén kívül a szerkesztők szemmel láthatóan referenciálisan, mégpedig a szocreál tükrözésetztétika horizontjából olvasták a *Holnap is élünk*et.³⁹ Az elmarasztalás oka pedig nem más, minthogy e horizont elvárásaihoz képest a regény, amelynek világát nem az imaginárius térbe helyezik, torzít az előírt (tudniillik a párt által előírt) valóságélményen. Vajon feltétlenül besorolhatónak kell-e lennie egy hősnek a pozitív-negatív ketősség valamelyikébe? Vajon az életrajzi értelemben vett író és a regény szövegében megszólaló omnipotens elbeszélő közé ilyen könnyen tehető egyenlőségjel? Az 1985-ös értelmezés és a jelen irodalmi horizontja között komoly eltérés ismerhető fel, hiszen ezek a problémák ma már valószínűleg sokkal árnyaltabban jelennek meg a 21. század reflektált befogadója előtt. Ezzel együtt előfeltevésként kínálja magát a belátás: ha még a rendszerváltás előtt néhány évvel is *torzító tükröként* olvasta az intézményi háttérrel rendelkező, véleményformáló kárpátaljai magyar elit egy része a regényt, akkor *ehhez viszonyítva* érthetővé válik, miért tekinti a későbbi recepció egyértelműen pozitívnak az egykorú magyarországi kritikát.

Az első magyarországi recenzió, melynek sokat ígérő címe (*A kárpátaljai magyarság regénye*) máig meghatározza a *Holnap is élünk*hez való olvasói viszonyulást, E. Fehér Pál tollából jelent meg az *Élet és Irodalom* hasábjain 1965-ben. Barzsó Tibor a címet irodalomtörténeti *értékelésként* fogadja el,⁴⁰ Gortvay Erzsébet pedig az imént említett olvasói viszonyulást így világítja meg: „Nem véletlen, hogy »a kárpátaljai magyarság regényeként« került be a köztudatba. Ez a könyv tudósít először provokatív hitelességgel arról, ami az itteni magyar kisebbséggel a szovjet birodalomba szakadása után történt. Ezért is részesült idehaza egészen a rendszerváltásig oly ádáz elmarasztalásban. Pedig a megbélyegző minősítések mögött egyáltalán nem kikezdehetlen esztétikai alapelv, sokkal inkább átlátszó bizonyítványmagyarázat, a másfajta erkölcsi magatartás lehetőségének tagadása lapult”.⁴¹ A figyelmes befogadónak feltűnhet: Gortvay Erzsébet elemzésében nem ismeri fel, hogy nem csupán az egykori megbélyegző vélemények alapultak az esztétikától igencsak távoli szempontokon, hanem az elfogadók, az igenlők is. Mert mit is jelent valójában „a kárpátaljai magyarság regénye” hangzatos fogalom? Ha az esztétika felől közelítenénk meg, akkor jelentése vagy teljesen üressé válna, vagy használhatatlanul kitágulna, hiszen alighanem be lehetne sorolni még valamennyi esztétikailag ér-

vényes és tematikailag a kárpátaljai nemzetiségi léthelyzettel így vagy úgy számot vető regényünket *A sátán fattyától a Kilitásig* és tovább. De ha eszmei szempontból közelítünk a fogalomhoz, könnyen felmerülhet bennünk a gondolat: „a kárpátaljai magyarság regénye” kategóriát tulajdonképpen egyfajta kisajátításként használta eddig a regionális kánon érvrendszer, előbb a szovjet ideológia, majd a felejtés ellenében.⁴² Ez a kisajátítás azonban inkább kedvezett a kultuszépítésnek, mint a Kovács Vilmos-i életmű értékeinek higgadt mérlegelésen és érvrendszeren alapuló vizsgálatának. Nem véletlenül jegyzi meg már az 1990-es évek elején a szellemiségét és életművét talán legjobban ismerő S. Benedek András, hogy az emlékezet szinte *mesebeli hőssé* formálta át Kovácsot.⁴³ Körülbelül tehát ebben az önértelmező diszkurzív térben helyezhető el E. Fehér Pál a *Holnap is élünk* kultuszának gyakori hivatkozási ponttá váló recenziója.

Irodalomtörténeti értékelésként olvasni az *Élet és Irodalomban* megjelent írást, véleményem szerint nem eléggé megalapozott. E. Fehér Pál ugyanis azzal vezeti be recenzióját, hogy a *Holnap is élünk* írója *ismeretlen* száma: „AZ ÍRÓ tökéletesen ismeretlen előttünk. Ez is bizonyítja irodalmi életünk aggasztó figyelmetlenségét a határokon túli, más nyelvű irodalmakkal szorosabb közösséget vállaló magyar szellemi élet iránt”.⁴⁴ A recensens Kovács életrajzi adatait az 1963-ban Moszkvában kiadott válogatott verseket tartalmazó orosz nyelvű kötet fülszövegéről vette át.⁴⁵ Az orosz ajánlás szerint Kovács Vilmos költői hagyományához Majakovszkij, József Attila és Szabó Lőrinc áll közel.

Hiányos orosz nyelvtudásom és még inkább hiányos kulturális ismereteim miatt nem merészkedek odáig, hogy értékeljem a fordítások minőségét, de egy kétnyelvű, kettős identitással rendelkező olvasó bizonyára találna olyan szöveghelyeket már csak a forrás- és célnyelv közötti különbségekből adódóan is, amelyek alapján tényszerűen bizonyítani lehetne: egy magyar anyanyelvű olvasó egy orosz nyelvű kötetből egyszerűen nem ismerheti meg alaposan egy magyar költő nyelvét, poétikáját, a magyar kulturális hagyományhoz való viszonyát. Itt csupán arra utalok, hogy E. Fehér az orosz változat alapján *Nem hallgathatókként* fordítja Kovács első kötetének címét, amely eredetileg *Vallani kell* címmel jelent meg Ungváron, 1957-ben. Láthatjuk, mennyi hangulati, szemléletbeli különbség van csupán egyetlen cím fordításában.⁴⁶

Némi szövegközeleli vizsgálódás után pedig nyilvánvalóvá válik: *A kárpátaljai magyarság regénye* elvárás horizontja és a recenzióban kifejtett ál-

laspont között feszültség van. Ugyanis a cím értéktételezésének mond ellent E. Fehér Pál következő megállapítása: a regény „láthatólag *első* regény, stílusának, szerkezetének sok bizonytalan, kiforratlan vonása legalább erre utal”.⁴⁷ Majd bevallottan *dokumentumként* tekint a *Holnap is élünk*re, amely tényeket tár fel és reális képet ad a kárpátaljai magyarságról.

Sokkal visszafogottabban értékelt a Kovácsot jól ismerő és az akkoriban rendkívül zárt regionális magyar szellemi életre tisztább rálátással rendelkező Kiss Ferenc, már írásának általánosító, határozatlan névmással kiemelt címével is: *Egy kárpát-ukrajnai magyar író regénye*. A Kárpátaljáról származó irodalomtörténész abból indul ki, hogy ez a regionális irodalom évről évre egyre inkább érdemes a magyarországi kritikusai és olvasói figyelemre, hiszen már jelennek meg olyan szépirodalmi alkotások az 1960-as években, amelyek értékelhető minőségűnek bizonyulnak. Ezek közül emelkedik ki a *Holnap is élünk*.

Kiss Ferenc megállapításainak nagy része ma is megállja a helyét. Szempontjai közül ugyanis nem szorulnak háttérbe a szigorú esztétikai-poétikai konstatálások. Ezek szerint Kovács regénye műfaját tekintve kevertnek tekinthető (elbeszélői és lírai nyelv keveredik benne), epikai értelemben vett valódi cselekménye nem igen van, inkább „költői–publicisztikai mondanódóit” beszéli ki benne az író.⁴⁸ Kiss azonban nem hallgatja el kifogásait sem: a párbeszéd sokszor tűnnek erőltetettnek, a gondolatok nem mindig eléggé kiforrottak, mert hiányzik belőlük a keresés és a ráeszmélés. A pejoratív értelmű vidékiség és az ebből fakadó nem eléggé meggyőző konfliktusok, valamint a publicisztika szintjén megrekedő, a kelleténél banálisabb részletek egyértelműen rontanak a művészi hatáson.

Van azonban egy szembetűnő sajátosság, ami összeköti a két nagyjából egy időben közzétett recenziót. E. Fehér Pál után Kiss Ferenc is megállapítja a regényről: „Érezzük, hogy *dokumentummal* van dolgunk”.⁴⁹

A *Holnap is élünk*ről szóló következő írás nem magyarországi lapban, hanem a pozsonyi székhelyű *Irodalmi Szemlé*ben jelent meg 1966-ban, tehát egy évvel a regény publikálása után. Ez a dolgozat azért lehetne fontos a kárpátaljai önértelmezés számára, mert egy másik kisebbségi léthelyzetben lévő irodalmi értékrendszerből érkezik a korabeli reflexió. Géczy Lajos azonban megelőlszik a könyvismertetéssel: előbb felvázolja az 1960-as évek kárpátaljai magyar irodalmi helyzetét, majd ebbe a környezetbe helyezve kivonatolja a regény tartalmát. Talán csak egyetlen lényeges meglátása van: az író „megpróbált korának hű krónikása lenni. Minden szépítge-

tés nélkül villantja föl a legutóbbi két évtized legfájóbb emlékeit, de nem akar sebeket tépni”.⁵⁰ Amit jelen tanulmány már problémaként felvetett az általánosító retorikával és az igazság kimondásával kapcsolatban, erre a recenzióra is érvényesnek tekinthető.

Tudomásom szerint ez az a három korabeli recenzió, amelyet Kovács Vilmos maga is ismert, és könnyen elképzelhető, hogy a kifogások egy része visszahatót saját műfaji-stilisztikai gondolkodásmódjára. Az újabb kiadások alapjául szolgáló átdolgozott szövegváltozat ugyanis bizonyos szempontból ökonomikusabbnak tekinthető és az sem mellékes, hogy a feltűnő stilisztikai hibák szintén javításra (vagy kihúzásra) kerültek. Az 1965-ös kiadásban még ez a mondat olvasható: „Az asszony *fehér fogain melegfényű kacagás búgott*, és szemében oszladozni kezdett a közöny”.⁵¹ A legújabb szövegváltozatban már ez áll: „Az asszony szemében oszladozni kezdett a közöny”.⁵² Szintén az első kiadásban szerepel ez a mondat: „Az éjszaka az *ablakokból lopott fényből* hidat ver a vízen”.⁵³ A 2007-es szövegváltozatban már így szerepel ugyan-ez: „Az éjszaka *ablakfényből* hidat ver a vízen”.⁵⁴

A felhozott példák alapján kijelenthető: az átdolgozás műfaji-stilisztikai szempontból egyértelműen jobb minőségűvé tette a regény szövegét.

AZ ÚJRA FELFEDEZETT *HOLNAP IS ÉLÜNK*

Mint ismeretes, a *Holnap is élünk* rövid idővel megjelenése után kivonták a könyvárusi forgalomból. Kevés kivételtől eltekintve a közkönyvtárakból is eltűnt. Éppen ezért nem könnyű ma megmondani, hányan olvashatták abban az időben a regényt, illetve az milyen hatást fejtett ki a kárpátaljai magyar identitás önértelmezésének szempontjából. Mivel irodalomszociológiai felmérések nem készültek (pontosabban: nem készülhettek) e témában, ezért kritikusan kell hozzáállni a későbbi kultusz által megkonstruált emlékezethez. Mérsékletre int Márkus Béla is, mivel „aligha (volna) igazolható, hogy [...] a hatás valamit is változtatott (volna) a kultúra, benne az irodalom intézményi keretein, a politikai ideológia irányítási módszerein, az állami oktatás keretein. A múlt és a jelen közötti közvetítési kísérlet folytatás nélkül maradt; a regény a malenkij robot ügyét, az elhurcolt kárpátaljai magyarok dolgát a kommunikatív emlékezetből nem tud(hat)ta a kulturális emlékezet részévé emelni”.⁵⁵

Az irodalomtörténészek ugyan nem feledkeztek meg egészen a regényről, de komolyabb újraolvasási, újraértelmezési igény egészen 1987-ig nem

jelentkezett. Az értelmezők leginkább a korai recenziók igen hamar sémává váló megállapításait ismételték meg újra és újra. A megjelenése pillanatától Magyarországon mértékadónak tekintett és a kárpátaljai magyar kulturális hagyománnyal 1945 után először szembenéző, tárgyilagos, az „ezer évig nem volt itt semmi” elvét elutasító tanulmányban Kovács Vilmos költői teljesítményét emeli ki S. Benedek András. A *Holnap is élünk* sokat vitatott regényként szerepel és mindössze néhány mondat található róla. A leginkább lényeges megállapítás (tematikai pozicionálás), ami a későbbi recepcióban is felbukkan, az, hogy Kovács regénye elsősorban kisebbségi regény.⁵⁶ Némi módosítással ugyanez az értékelés került be *A magyar irodalom története 1945-1975* című többszerzős akadémiai irodalomtörténet negyedik, a határontúli magyar irodalommal foglalkozó részébe.⁵⁷

Szakolczay Lajos kettős portréjában még azt írja, hogy Kovács „a prózában is költészetével egyenértékű alkotással jelentkezett”.⁵⁸ Ezt a megállapítást azonban nem támasztja alá szövegelemzéssel. Néhány évvel később Szakolczay a megjelent köteteket áttekintő dolgozatában már felhívja a figyelmet arra, hogy Kovács életműve voltaképpen egyenetlennek tekinthető és a szerző korai halála miatt bizonyos szempontból torzóban maradt. *A Holnap is élünk*et műfajilag lírai dokumentumregényként határozza meg és etikai vonatkozásban tartja értékesnek, nem hallgatva el ezúttal esztétikai hibáit sem.⁵⁹

A regényt a rendszerváltás előtt pár évvel Wintermantel István fedezi fel újra. Talált tárgyként hivatkozik a könyvre, amit az Országos Széchényi Könyvtárban ülve olvasott végig, ugyanis az Magyarországon egyetlen könyvkereskedésben sem volt kapható akkoriban. Wintermantel perspektívája azért fontos, merthogy ő már (időbeli) távolságtartással tekint a *Holnap is élünk*re. Véleménye szerint a regény évtizedek múltán is ugyanolyan friss, akárcsak megjelenése pillanatában lehetett. Majd tematikai-ideológiai olvasatát adja a műnek. A szovjet valóságba ágyazva, referenciálisan olvasva számára a legfontosabb érték, hogy „a lágertémát nem önmagában, hanem már múltként, frissebb élményének csak egyik motívumaként kezeli, úgy, hogy a nemzetiségi lét történelmi közegében a lágerekkel elvileg leszámoló, megújuló jelen problematikus pillanatát ábrázolja.”⁶⁰ Ez az újraolvasási stratégia valószínűleg ma azért nem tűnik hitelesnek, mert politikai és nem esztétikai-művészi szempontokat helyez előtérbe. A legfőbb probléma ezzel éppen az, hogy értékzavarhoz vezet: a *Holnap is élünk* témáját egyetemesnek értékeli ugyan, de néhány oldallal később a *Sugaras*

utakon című antológiában megjelent tanulmányt hasznosnak, Balla Lászlót pedig a legjelentősebb „kárpát-ukrajnai” prózaírónak titulálja. A mai szövegközeli vizsgálódások (akárcsak e tanulmányt tekintve is) ezt az értékelést nem támasztják alá.

A MAGYARORSZÁGI ELVÁRÁSI HORIZONT ÉS A KISEBBSÉGI MAGYAR IRODALOM PROBLÉMÁJÁRÓL

Hogy megértsük, miért emeli ki (nem egyszer kizárólagos érvénnyel) a korabeli magyarországi értelmezői nyelv a valóságfeltárást, az igazság kimondását, illetőleg a dokumentum-jelleget, meg kell vizsgálnunk a nemzetiségi irodalmak felé irányuló korabeli elvárásai horizontot. A kárpátaljai magyar irodalomról monografikus igénytel megírt magyarországi értelmezés, Pál György *A magyar irodalom Kárpátalján (1945-1990)* című könyve, a mi szempontunkból későn, a rendszerváltás környékén jelent meg.⁶¹ A korábbi szétszórta és meglehetősen egyenetlen kritikái visszhangból pedig nem könnyű következtetni. Ellenben a romániai magyar irodalom értékeinek kézikönyv alapú számbavétele elég korán megindult, éppen ezért lehet tanulságos egy ilyen monográfia és az irodalomtörténet-írás ilyen szemléletének későbbi bírálata alapján rekonstruálni (ha csak vázlatosan és szükségyszerűen sommásan is) ezt a bizonyos horizontot.

Bertha Zoltán és Görömbei András szintézise, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, 1983-ban jelent meg. E könyv szemléletében tetten érhető az az értelmezői gyakorlat, amely számunkra megvilágító erejű lehet. Bertha és Görömbei egy különálló (bár a magyar nemzeti kultúra szerves részének tekintett) nagy elbeszélés révén véli tárgyalhatónak a hetvenes évek romániai magyar irodalmának tendenciáit. Mindkét szerző az ún. népi kánon képviselője. Kiindulási alapjuk, hogy az irodalomban *tükröződik* a nemzetiségek és a diaszpóra „történelmi és jelenkori élete”.⁶² E szempontból egy nemzetiségi irodalom nagykorúvá válását a nemzetiség „közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg”.⁶³ Ebből a horizontból kétféle vonulat látszik elkülönülni. Az egyik, amely a társadalmi elkötelezettséget és a közösségi gondokat közvetlenebbül szólaltatja meg, míg a másikban „elvontabban, általánosítottabb paradigmaként szólal meg ez az igény”.⁶⁴

A diszkurzív poétikán iskolázott értelmezők közül Szirák Péter bírálta következetes érveléssel e szemlélet értéktételezését. Szilágyi István *Kő hull*

apadó kútba és *Agancsbozót* című regényeit elemezve rámutatott arra, hogy elsősorban az ún. népi kánon folytonosságát szem előtt tartó értelmezői körök igyekeztek biztosítani az anyaországi és nemzetiségi irodalmak közötti kommunikációt. Ez a kommunikáció viszont igen hamar konzerválódott és az értelmezői nyelveknek nagyon sokáig nem jött létre szabadabb, tagoltabb összjátéka.⁶⁵ A későbbi perspektívából már látszik, hogy e népi kánon nem ismerte fel bizonyos művek poétikai újításait, így nem is tulajdonított azoknak kánonformáló hatást (példaként Tolnai Ottó, Grendel Lajos és Szilágyi István műveit említi).

A történelmi-társadalmi körülményektől függetlenített, önelvű műalkotás eszményének horizontjából közelíti meg a határontúli magyar irodalmakkal kapcsolatba hozható kánonképzést Boka László. Ennek a kánonnak a létét a későpozitivistá hagyományhoz csatolja, majd rámutat arra, hogy az 1990-es évek közepéig „az író alakja által, illetve annak kollektív élet-körülményei, környezete és történelmi szituáltsága szerint határozták meg elsődlegesen az »utódállamokban« születő művek tulajdonságait”.⁶⁶ Régi-önként organikus egységben láttatták az irodalmakat, a történelmi keretet ugyanis végletesen rögzítettnek gondolták. Az esztétikai tapasztalat pedig a tematikus allúziók és a rejtett parabolikus kényszer miatt szorult háttérbe. Ez az értelmezői horizont a történelmi helyzethez igazította feladatelveit, ezzel nyíltan irodalmiságon túli, meglehetősen ideologikus szerepet várva el ezektől a határontúli irodalmaktól. Boka László meggyőzően bizonyítja, hogy még a legfontosabb alapfogalmak körül is terminológiai zavarok vannak: a nemzetiség, a kisebbség, a nemzetiség vagy az etnikum meghatározása egyáltalán nem könnyű.

Úgy vélem, egyetlen szempont totalizálása sem járható út az irodalomban. A népi kánonért bírálatoknak abban feltétlenül igazat kell adnunk, hogy mindenkor az értelmezői nyelveknek és értékeknek a sokszínűsége lenne kívánatos. Az irodalom története nem feltétlenül értelmezhető egyetlen narratíva mentén. Könnyen lehet, hogy előbbre jutnánk, ha a kánonok kizárólagossága és versengése helyett egyszerre több értékrend létét is elfogadnánk. Éppen ezért a határontúli magyar irodalmak értelmezésénél használt értékfogalmakat minduntalan felül kellene vizsgálni. A kárpátaljai magyar irodalomra tekintve ez hatványozottabban igaz, ugyanis felé irányuló magyarországi rendszerező irodalomtörténeti érdeklődés a legutóbbi időkhöz leginkább a népi kánon képviselőitől érkezett.

JEGYZETEK

³⁷ Tóth István, *Kovács Vilmos Holnap is élünk című regénye megjelenésének körülményeiről*, Hittel, 1995/4, 99.

³⁸ Petro Lizanec–Gortvay Erzsébet–Vaszócsik Vera, *A kárpátontúli magyar nyelvű irodalom rövid áttekintése = Sugaras utakon: A kárpátontúli magyar nyelvű irodalom antológiája (1945-1985)*, összeállította: Petro Lizanec–Gortvay Erzsébet–Vaszócsik Vera, Uzshorod, Kárpáti Kiadó, 1985, 326.

³⁹ Esztétikailag hasonló kifogást fogalmazott meg a regénnyel szemben a kisebbségi magyar irodalmakat áttekintő összefoglalásában Görömbei András is: „Nem hibátlan mű ez, a főszereplő kivételével nincsenek kidolgozott jellemei, s dialógusai nem képesek az egyéniségek összetett megmutatására”. Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak (1945-2000)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 315.

⁴⁰ „Az anyaországi irodalmi újság, az *Élet és Irodalom* 1965. X. 2-i száma »a kárpátaljai magyarság regénye«-ként értékelte Kovács Vilmos művét, s az így is maradt meg a köztudatban, valamint a magyar irodalomtörténetben”. Barzsó Tibor, *Egy regény kettős évfordulója*, Együtt, 2005/3, 81.

⁴¹ Gortvay Erzsébet, *Ecsetvonások a Kovács Vilmos-i eszményképhez*, Együtt, 2007/4, 46.

⁴² Az (irodalmi) felejtés és kisajátítás kérdésével legutóbb Szegedy-Maszák Mihály foglalkozott részletesen. Elméleti alapvetései közül megfontolandó: „Változó korok más-más igényekkel vesznek tudomást a múlt értékeiről, különbözőzőképpen választanak az örökségből. [...] Ki is lehet sajátítani műveket, még a legnagyobb szerzők alkotásait is. [...] A kisajátítást olykor úgy is föl lehet fogni, mint ellenhatást a feledtetésre.” Szegedy-Maszák Mihály, *Felejtés és kisajátítás az irodalomban = Sz.-M. M., A mű átváltozásai*, Pozsony, Kalligram, 2013, 132.

⁴³ „Kovács Vilmosnak még nevét sem írhatták le otthon évekig-évtizedekig. A közösség azonban nem felejt s a megőrző emlékezet szinte mesebeli hőssé formálta »a költőt«, az első és sokáig az egyetlen kárpátaljai íróembert, aki 1945 után hitelesen tudott szólni helyettük, értük. Nem csoda hát, hogy most, amikor újra megjelenhetnek írásai, mindenki saját »legendáját« akarja látni”. S. Benedek András, *Vilmos*, Hatodik Síp, 1993/1, 34.

⁴⁴ E. Fehér Pál, *A kárpátaljai magyarság regénye*, *Élet és Irodalom*, 1965. október 2. (IX. évf., 40. szám), 4.

⁴⁵ Вильмош Ковач, *Весенняя буря*, (стихи, перевод с венгерского), Москва, Советский писатель, 1963. A válogatott verseket tartalmazó kötet címének jelentése magyarul: 'Tavaszi vihar'. Kovács egyébként 1959-ben adta ki második verseskötetét Ungváron, a Kárpáti Területi Könyvkiadó gondozásában *Tavaszi viharok* címmel.

⁴⁶ Az orosz fülszövegben „*Нельзя молчать*” szerepel, ami kb. annyit jelent, hogy 'Nem szabad hallgatni'. Az orosz fordítás még megtartotta a *Vallani kell* általánosító jellegét. E. Fehér Pál értelmezése ezek szerint pontatlan, hiszen Kovács akkoriban közösségi-etikainak olvasott felszólítását önkényesen személyes vallomás-igénnyé teszi. A fülszöveg viszont kortörténeti dokumentumként is felkeltheti az értelmező figyelmét, mert itt olvashatunk először arról, hogy Kovács első regénye már a nyomdai előkészítés fázisában van („же печатается”). Munkacíme ekkor viszont még egészen más volt: „*Сердце в пределах нормы*” (ткр. 'A szív normálisan működik').

⁴⁷ E. Fehér Pál, *U. o.* Kiemelés az eredetiben.

⁴⁸ V. ö. Kiss Ferenc, *Egy kárpát-ukrajnai magyar író regénye*, Tiszatáj, 1965/11, 896.

⁴⁹ Kiss Ferenc, *U. o.* Kiemelés tőlem: Cs. L.

⁵⁰ Géczy Lajos, *holnap is élünk*, Irodalmi Szemle, 1966/9, 842.

⁵¹ Kovács, 1965, 4. Kiemelés tőlem: Cs. L.

⁵² Kovács, 2007, 6.

⁵³ Kovács, 1965, 6. Kiemelés tőlem: Cs. L.

⁵⁴ Kovács, 2007, 6.

⁵⁵ Vö. Márkus Béla, *Irodalom erkölcsi szempontból*, Hittel, 2004/3, 114.

⁵⁶ Vö. Kovács Vilmos–Benedek András, *Magyar irodalom Kárpát–Ukrajnában*, II. rész, Tiszatáj, 1970/12, 1147-1148. A tanulmányban közölt lábjegyzet szerint a Kovács Vilmosról szóló részt (S.) Benedek András írta.

⁵⁷ S. Benedek András–Kovács Vilmos, *A kárpát-ukrajnai magyar irodalom = A magyar irodalom története 1945-1975, IV. köt., A határon túli magyar irodalom*, szerk. Béládi Miklós, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 167.

⁵⁸ Szokolczay Lajos, *Két portré. Balla László. Kovács Vilmos*, Tiszatáj, 1969/2, 131.

⁵⁹ „A Holnap is élünk értéke abban van, hogy nagy tisztaságigénnyel íródott. Az erkölcsi kitárulkozás szabadságában”. Szokolczay Lajos, *Líra és erkölcs. Kovács Vilmosról = Sz. L. Dunának, Oltmak*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 208. Szokolczay a kiszámított-ságot, a felhőtlen optimizmust és a lírai betétek nem mindig átgondolt használatát kifogásolja.

⁶⁰ Wintermantel István, *A megújulás ellentmondásos pillanata*, Mozgó Világ, 1987/11, 115.

⁶¹ Pál György, *A magyar irodalom Kárpátalján (1945-1990)*, Nyíregyháza, Szabolcsi Téka 13., 1990.

⁶² Vö. Bertha Zoltán–Görömbei András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete, 1983, 3.

⁶³ Bertha–Görömbei, *I. m.*, 4.

⁶⁴ Bertha–Görömbei, *I. m.*, 7.

⁶⁵ Szirák Péter, *Példázatok a szabadság nélküli rend fokozatairól. A Szilágyi-olvasás = Tanulmányok Szilágyi Istvánról*, szerk. Márkus Béla, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 150-151.

⁶⁶ Boka László, *Kánonok metszéspontjain: érték/határ/érték. Gondolatok az erdélyi irodalom önreflexív stratégiáiról, helyzetértelmezéseiről, kánonmodelljeiről = B. L., Egyszólamú kánon?*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2012, 59.